

अष्टमः पाठः

राजस्थानस्य रत्नगर्भेयं वसुन्धरा धीराणां वीराणां लोकदेवतानां भक्तानां योगिनां तपस्विनां सतीनां सन्तानां च खनिरस्ति । कानि तानि रत्नानि इति केनापि जिज्ञास्यते चेत् तावती भूयसी तेषां संख्या यत् सर्वेषां नामग्रहणमपि न सुकरम् । अस्यामेव भूमौ नातिचिरं जातस्यैकस्य नररत्नस्य स्वामिनः केशवानन्दस्य प्रेरकं जीवनवृत्तमत्र संक्षेपेण प्रस्तूयते ।

कर्मयोगी स्वामी केशवानन्दः

स्वामिकेशवानन्दस्य जन्म पौषमासे १९४० तमे विक्रम-संवत्सरे (ईस्वी १८८३) राजस्थानस्य सीकर-जनपदे मगलूणा-ग्रामे अभवत् । अस्य पितुर्नाम ठाकुरसी ढाका इति मातुश्च नाम सारौ इत्यासीत् । बाल्ये केशवानन्दस्य नाम 'बीरमा' इत्यासीत् । यदा एषः बालः सप्तवर्षकल्पः आसीत् तदैव उष्ट्रमेकमाश्रित्य रतनगढ़-स्थले जीवनयापनं कुर्वन्नस्य पिता दिवङ्गतः ।

पितुः प्रयाणात् प्रागेव विपन्नतायां श्रेष्ठिगृहेषु गोधूमादि-पेषणं पात्रमार्जनम् इत्येवमादिभिः कार्यैः यथाकथञ्चित् काल-यापनं कुर्वती अस्य बालस्य वराकी माता इदानीं वैधव्य-कारणाद् इतोऽपि विपदाभिभूता अभवत्, उच्यते हि - 'छिद्रेष्वनर्थाः बहुलीभवन्ति ।' इदानीं मातुः सहयोगाय बीरमा-बालकेन गोचारण-कार्यमारब्धम् । तदानीन्तनः दीन-हीनः ग्रामीणः कृषकवर्गः श्रमिकवर्गश्च सामन्तानां, राज्ञां (नवाब-संज्ञकानां वा), वैदेशिकानां च शासकानां त्रिविधे दासता-पञ्जरे आबद्धः आसीत् । रौरव-नरकप्रायं हि तेषां जीवनमासीत् । अयं पुनः 'गण्डस्योपरि पिटकः' संवृतः यत् भयङ्करो दुर्भिक्षकालः समापन्नः । 'छप्पनियाँ अकाळ' इति कुख्याते वि.सं. १९५६ तमस्य तस्मिन् दारुणे दुर्भिक्षे प्राणधारणमपि दुर्भरमासीत् । चतुर्दिक्षु जलं नैव, अन्नं नैव, तृणं नैव । आसीत् केवलं क्षुत्पिपासयोः अखण्डं साम्राज्यं, प्राणिनामार्तनादश्च । शमीवृक्षाणां त्वचं भरुट-संज्ञकं घासं च खादित्वा मनुष्याः यथाकथञ्चित् प्राणान् रक्षितवन्तः । पशवः प्रायः काल-कवलिताः । एतौ मातापुत्रौ अपि जनपदात् जनपदं ग्रामात् ग्रामं च अटन्तौ आस्ताम् । अस्मिन्नेवान्तरे सततं दुर्भिक्ष-प्रतारणैः जर्जरिता बलवदस्वस्था च वीरमा-जनन्यपि षोडशवर्षदेशीयम् इमं किशोरम् एकलं विहाय दिवं प्रयाता ।

तदनन्तरम् एकलोऽपि सन् असार-संसार-दुःखदावानल-द्वितीयः क्षुत्पिपासार्दितः बीरमा उत्तरस्यां दिशि अज्ञाते पथि आहिण्डमानः पञ्जाबे फिरोजपुरं प्राप्तः । तत्र केनापि कृपालुना आर्यसमाजस्य अनाथालये प्रवेशितोऽयं बीरमा रोटिकायाः अक्षरज्ञानस्य च युगपत् दर्शनम् इदमप्रथमतया अकरोत् । अयमेव एकस्य पशुचारकस्य महापुरुषत्वं प्रति यात्रायाः प्रस्थानबिन्दुरासीत् । अत्र तस्य हृदि संस्कृताध्ययनेच्छा अङ्कुरिता ।

जिज्ञासिते सति कथितं यद् जाटस्य तव संस्कृतं क्व सुलभम्? संस्कृतमिच्छसि चेत् साधुर्भव! तदनु १९६१ तमे वैक्रमाब्दे (१९०४ ई.) फाजिल्का-नगरे संस्कृतमध्येतुं उदासी-सम्प्रदायस्य स्वामिकुशलदासस्य शिष्यत्वं साधुत्वं च अङ्गीकृतम्। तत्र गुरुमुखील्लिप्यां, गुरुग्रन्थसाहिब-इत्यस्य पठने च पाठवमधिगतम्। आगामिनि वर्षे प्रयागे कुम्भमेलायामेकेन महात्मना 'स्वामिकेशवानन्दः' इति नाम दत्तम्। गुर्वाज्ञया संस्कृताध्ययनाय हरिद्वारे अमृतसरे चाप्युषितम्। देशाटनं कुर्वता स्वामिना नगराणां, तीर्थानां, मन्दिराणां, मठानाम्, आश्रमाणां, विद्यालयानां, विश्वविद्यालयानां, पुस्तकालयानां, संग्रहालयानां, वनानां, पर्वतानां, नदीनाम्, ऐतिहासिक-स्थलानां च अध्ययनमपि कृतम्।

स्वशिष्यस्य गुण-गण-महिम्ना परमप्रीतः गुरुः कुशलदासः स्वजीवितकाले एव आश्रमस्य स्वामित्वं केशवानन्दाय दत्तवान् गुरुपीठे च तं प्रतिष्ठापितवान्। 'परोपकाराय सतां विभूतयः' इति धिया समृद्धमठस्य विभूतीनामुपयोगं विधाय उर्दू-प्रधाने फाजिल्का-अबोहर-क्षेत्रे राष्ट्रभाषायाः प्रचारकार्यमारब्धम्। आदौ तावद् आश्रमे एव 'वेदान्त पुष्पवाटिका' इत्याख्य-सार्वजनिक-हिन्दी-पुस्तकालयस्य वाचनालयस्य च प्रारम्भः कृतः। पश्चात्तत्रैव एका संस्कृत-पाठशालाऽपि स्थापिता। अबोहर-नगरे 'नागरी-प्रचारिणीसभा' प्रारब्धा। जनसहयोगेन 'साहित्य-सदनम्, अबोहर' इत्याख्या संस्थापि आरब्धा या हि रविन्द्रनाथठाकुरस्य शान्तिनिकेतनोपमासीत्, यन्माध्यमेन च ग्राम्यक्षेत्रेषु २५ विद्यालयानां, चलपुस्तकालयस्य, सत्साहित्य-प्रकाशनाय 'दीपक-प्रेस' इत्यस्य च स्थापना जाता। साहित्य-सदने एव स्वामिना ३० तमम् अखिलभारतीयं हिन्दी-साहित्य-सम्मेलनमपि आयोजितम्। हिन्दी-सेवार्थं स्वामिने 'साहित्य वाचस्पतिः' तथा च 'राष्ट्रभाषा-गौरवम्' इत्युपाधिद्वयं प्रदत्तम्। केशवानन्दस्य हिन्दी-प्रचार-कार्याणामेकं सुफलम् एतदासीद् यद् देशविभाजन-काले पञ्जाबस्य फाजिल्का-क्षेत्रं पाकिस्ताने गमनात् वारितम्।

स्वातन्त्र्यान्दोलनेऽपि सक्रियः स्वामिकेशवानन्दः नैकवारं वर्षाणि यावत् कारागारेष्वपि निबद्धः।

शिक्षा-प्रसाराय कृतभूरिश्रमेण स्वामिना 'ग्रामोत्थान-विद्यापीठ, संगरिया' इत्यस्य संस्थापनं कृतम्। ग्राम्यक्षेत्रेषु तेन उपत्रिशतं (३००) शिक्षाशालाः, उपपञ्चाशच्च (५०) छात्रावासाः स्थापिताः। शिक्षाक्षेत्रे स्वामिनः श्रमः पं. मदनमोहनमालवीयस्य पुरुषार्थं स्मारयति। योग्यमेव स्वामिवर्यः 'शिक्षा-सन्तः' इति विरुदेन भूषितः।

समाज-सुधारकः केशवानन्दः मरुप्रदेशे व्याप्तानां मृत्यु-भोजनं, बाल-विवाहः, नार्युत्पीडनं, यौतुकप्रथा, अवगुण्ठनप्रथा, अस्पृश्यता, मद्यसेवनम् इत्यादीनां कुप्रथानाम् निवारणाय सदैव सचेष्टः आसीत्।

स्वामिनो जीवनं सर्वपन्थसद्भावस्य निदर्शनमस्ति। अयं हि जाट-जातौ जातः परं सिक्खगुरोः नानकदेवस्य पुत्रेण श्रीचन्देन प्रवर्तिते उदासी-सम्प्रदाये दीक्षितः। गुरुग्रन्थस्योत्तमः पाठी अभूत्। एकादशवार्षिक-साधनया ७०० पृष्ठात्मकस्य सिक्खेतिहासस्य लेखनं कारितवान्। विभाजनकालीने हिंसाचारे क्षतानां मुस्लिमबन्धूनां चिकित्सा कारिता। सिक्ख-विश्वनोई-नामधारी-दशनामी-आर्यसमाजी-जैनाद्याचार्याणां सम्मानने कार्यक्रमाः आयोजिताः। 'जाट-विद्यालयः, संगरिया' इत्यस्य नाम परीवर्त्य 'ग्रामोत्थान-विद्यापीठ' इत्यकरोत्। स्वामिकेशवानन्दस्य प्रकल्पान् द्रष्टुं सरछोटूरामः, के.एम. पणिक्करः, राजर्षि-पुरुषोत्तमदास-टण्डनः, भूदान-प्रणेता विनोबा भावे, पं. जवाहरलालः नेहरू, श्रीमती इन्दिरा गांधी, बाबू जगजीवनरामः,

श्रीलालबहादुरः शास्त्री, राजा महेन्द्र प्रतापः, महाराजा शार्दूलसिंहः, महाराजा करणीसिंहः, मोहनलालः सुखाड़िया, बरकतुल्ला खाँ, डॉ. वासुदेवशरणः अग्रवालः, नैके चान्ये भारतीयाः वैदेशिकाश्च विद्वांसः, शिक्षाविदः, राजनीतिविदः, धर्माचार्याश्च यथावसरं संगरिया-विद्यापीठे समायाताः। शिक्षायां, महिला-कल्याणे, दलितोत्थाने च लग्नः स्वामीजी द्विवारं (सन् १९५२-१९६४) संसदः सदस्यः (राज्यसभा) अवर्तत।

सत्यं विलक्षणोऽयमासीत् संन्यासी यः खलु आत्मकल्याणस्य मुक्तेः वा मार्गमनादृत्य —

“न त्वहं कामये राज्यं न स्वर्गं नापुनर्भवम्।

कामये दुःख-तत्यानां प्राणिनामर्तिनाशनम्।।”

— इति पन्थानमनुसरन् जीवनस्य एकोनवतितमे वर्षेऽपि कुर्वन्नेवेह कर्माणि देहल्यां राजमार्गे चरन् वै अनन्त-यात्रायै प्रस्थितः। सत्यमेवोक्तम् — ‘सन्ति सन्तः कियन्तः!’

शब्दार्थाः

सप्तवर्षकल्पः — प्रायशः सप्तवर्षीयः (लगभग ७ वर्ष का)। **प्रयाणात्** — गमनात् (जाने से)। **प्रागेव (प्राक्+एव)** — पूर्वमेव (पहले ही)। **श्रेष्ठिगृहेषु** — महाजन-गृहेषु (सेठों के घरों में)। **गोधूमादिपेषणम्**— गोधूमादिकस्य चूर्ण-निर्माणम्। **पात्र-मार्जनम्** — भाजन-स्वच्छीकरणम् (बर्तन माँजना)। **वराकी** — दयनीया, मन्दभाग्या (बेचारी)। **वैधव्यम्** — विधवा-भावः। **छिद्रेषु** — दुर्बलतायाम् (कमजोरी में, परेशानी में)। **अनर्थाः** — आपदः, समस्याः, (समस्याएँ, परेशानियाँ)। **बहुलीभवन्ति** — वर्धन्ते (बढ़ जाती हैं)। **गोचारणकार्यम्** — धेनु-चारणकार्यम् (गाय चराने का कार्य)। **तदानन्तनः** — तत्कालीनः (उस समय का)। **रौरवनरकम्** — एतन्नामकः नरक-विशेषः (रौरव नामक नरक)। **गण्डस्योपरि** — विद्रधेः उपरि (विद्रधि=फोड़े के ऊपर)। **पिटकः** — पिटिका (फुंसी)। **दुर्भरम्** — दुष्करम् (दूबर)। **दारुणः** — अतिकठोरः, भीषणः। **क्षुत्पिपासयोः** — क्षुत् च पिपासा च तयोः (भूख-प्यास का)। **आर्तनादः** — क्रन्दनम् (चीख-पुकार)। **शमीवृक्षाणाम्** — वृक्षविशेषाणाम् (खेजड़ी के पेड़ों की)। **भरूटसंज्ञकम्** — भरूटनामकम्। **अटन्तौ** — भ्रमन्तौ। **प्रतारणैः** — पीडनैः। **जर्जरिता** — क्षीणा। **बलवदस्वस्था** — अत्यन्तम् अस्वस्था। **षोडशवर्षदेशीयम्** — प्रायशः षोडशवर्षीयम्। **एकलम्** — एकाकिनम्। **विहाय** — त्यक्त्वा (छोड़कर) **दिवम्** — स्वर्गम् (परलोक को)। **प्रयाता** — गता (चली गई)। **एकलः** — एकाकी (अकेला)। **असार-संसार-दुःखदावानल-द्वितीयः** — असारसंसार दुःखदवाग्निसहायः (असार संसार का दुःख रूपी दवाग्नि जिसका साथी हो)। **क्षुत्पिपासार्दितः** — क्षुत् च पिपासा च इति क्षुत्पिपासे, ताभ्याम् अर्दितः=पीडितः (भूख और प्यास से पीडित)। **आहिण्डमानः** — अटन् (भटकता हुआ)। **युगपत्** — सह एव, एकस्मिन्नेव काले (एक साथ)। **इदमप्रथमतया** — सर्वप्रथमम् (पहली बार)। **पशुचारकः** — पशून् चारयति यः सः (चरवाहा)। **प्रस्थानबिन्दुः** — प्रारम्भ-बिन्दुः। **हृदि** — हृदये। **अङ्कुरिता** — प्रस्फुटिता, उत्पन्ना। **पाटवम्** — पटुता, नैपुण्यम्। **अधिगतम्** — प्राप्तम्। **उषितम्** — निवासः कृतः। **देशाटनम्** — देश-भ्रमणम्। **गुण-गण-महिम्ना** — गुणानां गणः

(समूहः) गुणगणः, तस्य महिमा, तेन। (गुण-समूह की महिमा से)। **परमप्रीतः** — अतिप्रसन्नः। **परोपकाराय** — परहिताय। **सतां विभूतयः** — सत्पुरुषाणां सम्पदः। **शान्तिनिकेतनोपमा** — शान्तिनिकेतन-तुल्या। **वारितम्** — निवारणं कृतम् (बचा लिया गया)। **विरुदेन** — स्तुतिवचनेन। **यौतुकम्** — कन्या-विवाहे तत्पित्रा दीयमानं धनम् (दहेज)। **अवगुण्ठनम्** — 'घूँघट' इति हिन्द्याम्। **मुक्तेः** — मोक्षस्य। **अनादृत्य** — अस्वीकृत्य, त्यक्त्वा। **कामये** — इच्छामि। **अपुनर्भवम्** — मोक्षम्। **अर्तिः** — पीडा, दुःखम्। **कुर्वन्** — सम्पादयन्। **चरन्** — चलन् (चलते हुए)। **कियन्तः** — कति (कितने)।

सन्धिविच्छेदः

मातुश्च	-	मातुः + च
इत्यासीत्	-	इति + आसीत्
कुर्वन्नस्य	-	कुर्वन् + अस्य
प्रागेव	-	प्राक् + एव
विपदाभिभूता	-	विपदा + अभिभूता
छिद्रेष्वनर्थाः	-	छिद्रेषु + अनर्थाः
गण्डस्योपरि	-	गण्डस्य + उपरि
अस्मिन्नेवान्तरे	-	अस्मिन् + एव + अन्तरे
जनन्यपि	-	जननी + अपि
प्रवेशितोऽयम्	-	प्रवेशितः + अयम्
संस्कृताध्ययनेच्छा	-	संस्कृत + अध्ययन + इच्छा
साधुर्भव	-	साधुः + भव
गुर्वाज्ञया	-	गुरु + आज्ञया
चाप्युषितम्	-	च + अपि + उषितम्
इत्याख्या	-	इति + आख्या
शान्तिनिकेतनोपमासीत्	-	शान्तिनिकेतन + उपमा + आसीत्
यन्माध्यमेन	-	यत् + माध्यमेन
स्वातन्त्र्यान्दोलनेऽपि	-	स्वातन्त्र्य + आन्दोलने + अपि
नैकवारम्	-	न + एकवारम्
कारागारेष्वपि	-	कारागारेषु + अपि
ग्रामोत्थानम्	-	ग्राम + उत्थानम्
इत्यस्य	-	इति + अस्य
उपपञ्चाशच्च	-	उपपञ्चाशत् + च
नार्युत्पीडनम्	-	नारी + उत्पीडनम्

गुरुग्रन्थस्योत्तमः	-	गुरुग्रन्थस्य + उत्तमः
सिक्खेतिहासस्य	-	सिक्ख + इतिहासस्य
जैनाद्याचार्याणाम्	-	जैन + आदि + आचार्याणाम्
इत्यकरोत्	-	इति + अकरोत्
त्वहम्	-	तु + अहम्
नापुनर्भवम्	-	न + अपुनः + भवम्
कुर्वन्नेवेह	-	कुर्वन् + एव + इह

अभ्यास-प्रश्नाः

वस्तुनिष्ठ-प्रश्नाः

१. बाल्यावस्थायां स्वामिकेशवानन्दस्य नामासीत् —
 (अ) वीरु (आ) बीरमा
 (इ) वीरः (ई) बिरसा ()
२. बाल्यकाले स्वामी केशवानन्दः आसीत्—
 (अ) पशुचारकः (आ) चाय-विक्रेता
 (इ) राज-सेवकः (ई) रजकः, प्रक्षालकः ()
३. मातुः निधनसमये 'बीरमा' आसीत् —
 (अ) शिशुः (आ) किशोरः
 (इ) युवा (ई) प्रौढः ()
४. संस्कृतमध्येतुं कस्य शिष्यत्वं 'बीरमा' अङ्गीकृतवान् —
 (अ) स्वामिकुशलदासस्य (आ) स्वामिबिरजानन्दस्य
 (इ) गुरुनानकदेवस्य (ई) बन्दाबहादुरस्य ()
५. 'केशवानन्द' इति नामकरणं केन, कुत्र च कृतम् —
 (अ) सरछोटूरामेण, पञ्जाबे (आ) एकेन साधुना, कुम्भमेलायाम्
 (इ) राजा महेन्द्रप्रतापेन, वृन्दावने (ई) मातापितृभ्याम्, मगलूणा-ग्रामे ()
६. यदा स्वामिकेशवानन्दस्य शिक्षारम्भः जातः तदा स आसीत् —
 (अ) पञ्चवर्षीयः (आ) दशवर्षीयः
 (इ) द्वादशवर्षीयः (ई) षोडशवर्षीयः ()
७. स्वामिकेशवानन्दः आसीत् —
 (अ) स्वतन्त्रता-सेनानी (आ) शिक्षाविद्
 (इ) समाज-सुधारकः (ई) एतत्सर्वमपि ()

८. स्वामिकेशवानन्दः संसदः सदस्यः अवर्तत —

(अ) एकवारं, राज्यसभायाः (आ) एकवारं, लोकसभायाः

(इ) द्विवारं, राज्यसभायाः (ई) त्रिवारं लोकसभायाः ()

लघूत्तरात्मक-प्रश्नाः

१. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखन्तु —

(क) स्वामिकेशवानन्दस्य जन्म कदा अभवत् ?

(ख) स्वामिकेशवानन्दस्य मातापित्रोः नाम किम् ?

(ग) स्वामिनः संस्कृताध्ययनं कुत्र अभवत् ?

(घ) केशवानन्देन संस्कृत-पाठशाला कुत्र स्थापिता ?

(ङ) स्वामिनः शिक्षा-प्रसारादिकार्याणि द्रष्टुं ये महापुरुषाः आगताः तेषु केषामपि पञ्चानां नामानि वदन्तु।

२. 'क'-खण्डं 'ख'-खण्डेन सह यथोचितं योजयन्तु-

'क'

'ख'

१. केशवानन्दः

संगरिया

२. छप्पनियाँ काळ इति

बीरमा

३. अबोहरम्

स्वामिकेशवानन्द-कृषि-विश्वविद्यालयः

४. उदासी-सम्प्रदायः

दुर्भिक्षम्

५. ग्रामोत्थान-विद्यापीठः

साहित्य-सदनम्

६. बीकानेरम्

श्रीचन्दः

७. वेदान्त-पुष्प-वाटिका

सीकरम्

८. मगलूणा

हिन्दी-पुस्तकालयः

३. निम्नलिखित-शब्दानां पर्यायशब्दान् पाठात् चित्वा लिखन्तु —

(अ) पूर्वमेव

प्रागेव

(आ) क्रमेलकः

.....

(इ) एकाकी

.....

(ई) अतीव प्रसन्नः

.....

(उ) मोक्षम्

.....

(ऊ) इच्छामि

.....

(ऋ) धरित्री

.....

४. अधोलिखित-पदानां पर्यायपदानि पाठात् चित्वा लेखनीयानि —

१. सम्पन्नता

.....

२. स्वतन्त्रता

.....

३. सुभिक्षम्
 ४. दुर्लभम्
 ५. निष्क्रियः
 ६. विस्मारयति

५. स्थूलाक्षरपदमाधृत्य उदाहरणं च अनुसृत्य प्रश्न-वाक्यं रचयतु -

- स्वामिनः जन्म १९४० तमे वर्षे अभवत्। स्वामिनः जन्म कदा अभवत् ?
 १. मातुः नाम सारौ इत्यासीत्।
 २. तस्मिन् दुर्भिक्षे जीवनं दुर्भरमासीत्।
 ३. केशवानन्दाय दत्तवान्।
 ४. केशवानन्दः द्विवारं राज्यसभायाः सदस्यः आसीत्।
 ५. परोपकाराय सतां विभूतयः।
 ६. कुप्रथानां निवारणे संलग्नः आसीत्।

६. अधोलिखित-पदानि आश्रित्य उदाहरणं च अनुसृत्य संस्कृतेन वाक्य-रचनां कुर्वन्तु -

१. पिटकः तव नासाग्रे पिटकः संवृत्तः।
 २. एकलः
 ३. विहाय
 ४. पशुचारकः
 ५. हृदि
 ६. कामये
 ७. कुर्वन्
 ८. परोपकाराय

निबन्धात्मक-प्रश्नाः

१. स्वामिकेशवानन्दस्य बाल्यकालः कथं कष्टापन्नः आसीदिति वर्णयन्तु।
 २. स्वामिनः केशवानन्दस्य जीवनं सर्वपन्थ-सद्भावस्य निदर्शनम् आसीदिति सोदाहरणं प्रतिपादयन्तु।

उत्तरमाला

वस्तुनिष्ठ-प्रश्नाः

१. (आ) २. (अ) ३. (आ) ४. (अ) ५. (आ) ६. (ई) ७. (ई) ८. (इ)

भावचित्राणि

